

הרבנים שלא היו במזרח אירופה

שאל שטמפפר

הרבנות הייתה מימים ימימה אחד המוסדות המרכזיים של חיי הקהילה היהודיים, ולא מפתיע שלדעת רבים היא עברה משבר גדול כמעט בכל קהילה יהודית גדולה בתקופה המודרנית. במילותיו של יעקב כ"ץ, "אין פלא, אפוא, שהמשבר שפקד את החברה המסורתית בסוף התקופה נתגלה לרבים, בראש וראשונה, כמשבר הרבנות".¹ מבחינות רבות עדיין לא ברור מה בדיוק היה משבר זה וכיצד התפתח. תשומת לב רבה ניתנה לשינויים ברבנות הגרמנית,² וכן להתפתחויות בהונגריה.³ ואולם הרבנות של מזרח אירופה קיבלה תשומת לב מעטה למדי, למעט במקרה יוצא הדופן והחשוב של גליציה,⁴ אף על פי שהקהילות היהודיות של מזרח אירופה השתנו מהיסוד במהלך המאה ה-19.⁵ השפעתם של שינויים אלה על הרבנות - או היעדר השפעתם - בהחלט ראוייה לתשומת לב.

מוסד רבנות הקהילה⁶ התהווה בקהילות היהודיות האשכנזיות של אירופה בימי הביניים.⁷ הוא שונה מבחינות רבות ממסגרת המנהיגות ההלכתית של שלהי העת העתיקה. רבני קהילה הכריעו בשאלות הלכתיות; על פי רוב הם היו היחידים שיכלו לערוך נישואים וגירושים; הייתה להם זכות בלעדית להטיל חרמות, ומעת לעת הם גם נשאו דרשות.

1. כ"ץ, תשי"ח, עמ' 111. על הרבנות בכלל ראו שוורצפוקס, 1993.
2. שוורצפוקס, שם, בפרט בפרק ב, דן בהתפתחויות רבות ברבנות הגרמנית, וכן סורקין, 1990, בפרט בפרק 6.
3. כ"ץ, תשנ"ה, דן בהרבה נושאים הקשורים לרבנות. למחקר ממוקד בנושא ראו ווייס תשמ"ז.
4. ראו גרטנר, 2013. עוד על הרבנות בתחום המושב ראו זלקין, תשע"ז.
5. יוצא מן הכלל חשוב הוא בקון, תשנ"ו.
6. אני משתמש במונח "רבנות הקהילה" בניגוד למונח הכללי "רב". "רב" הוא תואר כבוד שאפשר לייחס לכל למדן, ובפרט לאדם שנבחן ונמצא בקי בהלכה. לכן רבנים רבים יכולים לגור בקהילה אחת. רב של קהילה הוא אדם שהתקבל על ידי הקהילה כסמכות הרבנית לכל התושבים היהודים של יישוב מסוים.
7. שאלת מקורות מוסד הרבנות מורכבת מאוד, אך היא חורגת מן הדיון שלנו על מוסד הרבנות במזרח אירופה בשלהי המאה ה-19. אפשר לקרוא עוד על הנושא אצל ריינר, תשנ"ג, עמ' 29-37. ראו גם כהן, תשנ"ג. לדיון חשוב מאוד על התפתחויות במוסד הרבנות בתקופות קודמות ראו יובל, תשמ"ט, עמ' 398-404. כ"ץ, תשי"ח, כתב מבוא חשוב למעמד מוסד הרבנות בשלהי ימי הביניים בפרק 9, 171. לדיון מפורט יותר של מוסד הרבנות בתקופה הקודמת ראו זימר, 1970, בפרק 5. ראו גם בארון, 1948, בעיקר בפרק 1 ובהערותיו (הרבנות). ראו גם אסף, תרפ"ז; לדרהנדלר, 1989.

בקהילות רבות היו הרבנים גם ראשי הישיבות המקומיות. הייתה להם גישה ישירה או עקיפה לכסף ולמשאבים של הקהילה, וכן יכולת להשפיע על הקצאתם. תפקידיהם העיקריים היו רחבים: ציפו מהם להדריך את הקהילה בענייני דת, ולעיתים קרובות גם לייצג את הקהילה. כפי שניסח זאת כ"ץ, הרב לבדו "מחזיק במעין מונפולין על תחומי הרבנות [...] מעתה, לא יורה ולא ידון, לא ידרוש ולא ילמד בקהילה אלא מי שהרב מסכים לו או לפחות אינו מתנגד לו".⁸ כ"ץ הוסיף שבעיני הציבור "אותו ראו אחראי לשלמות חיי הציבור".⁹ כל אלה היו תפקידים שקודם לכן לא הופקדו באופן בלעדי בידי אדם יחיד שנשא בתפקיד קהילתי או במשרה קהילתית.

אחת ההשלכות של היותה של רבנות הקהילה אחד ממוסדות הקהילה הבולטים והנפוצים ביותר הייתה שקהילות יהודיות ראו בעובדת מציאותו של רב קהילה ובאיכותו ביטויים של האוטונומיה שלהן ושל מעמדן. קהילות חדשות שחתרו לעצמאות מקהילות שכנות פעלו להשגת הזכות למנות לעצמן רב משלהן. קהילות רצו רב מוכשר ומפורסם ככל האפשר וראו במעמדו של הרב ביטוי למעמדה ולאיכותה של הקהילה. באשכנז הייתה החל מימי הביניים התאמה מסוימת בין חשיבותו של הרב ובין גודלה ותהילתה של הקהילה ששירתה.¹⁰ במילים אחרות, רבנים חשובים היו על פי רוב רבניהן של קהילות חשובות, וקהילות חשובות התאמצו להעסיק רבנים חשובים.

על אף שכיחותה של הרבנות בקהילות האשכנזיות אין לשכוח שמוסד רבנות הקהילה עצמו לא היה בשום פנים ואופן חיוני לחיי הדת היהודיים. מבחינה זו היה הבדל בסיסי בין סמכותו ותפקידיו של הרב המוסמך ובין סמכותו ותפקידיו של הכומר המוסמך בכנסייה הקתולית. ביהדות אין סקרמנטים או טקסים שיכול לערוך רק רב נבחר. אין אפילו צורך מוחלט ברב מוסמך, שכן ההסמכה עצמה היא נוהג די חדש. הדיוטות יכולים לערוך טקס מילה, חתונה או גירושין, וגם לקבור מתים. כל המעשים האלה תקפים או אפקטיביים באותה מידה בעיני ההלכה בין שהאדם שעושה אותם הוא חייט פשוט ובין שהוא רב מלומד. ואולם בחברה היהודית האשכנזית באירופה היה מקובל שלרב הקהילה יש מונפול על טקסים אלה; הרב מצידו היה רשאי להחליט אם לשותף בהם אחרים.

8. כ"ץ, תשי"ח, עמ' 108.

9. שם, עמ' 111.

10. זו מציאות שאפשר לחוש בספרות התקופה, אך קשה להביא לה סימוכין מפורשים. ניתוח של שמות הרבנים שגויסו במחלוקות מוכרות היה אולי ממחיש זאת, אך הנושא הוא חורג מתחומי מחקר זה. בהתכנסויות של ועדי קהילות פולין וליטא, ועד המדינה וועד הארצות, הרבנים ששירתו בערים המרכזיות היו הרבנים בעלי השפעה. גם כאן אפשר לבדוק את המתאם בין מחברים מפורסמים ובין קהילות שחיו בהן, אך אפשר לטעון גם שלרבנים שהיו תושבי ערים היה קל להדפיס ספרים יותר משהיה לרבני עיירות, גם אם אפשר להעלות על הדעת שהיו רבני עיירות שהיו בעלי השפעה.

ברוב המקרים לא הייתה סמכותו של רב הקהילה תוצאה של היותו חלק מהיררכיה מורכבת ופורמלית או של מינויו לתפקיד על ידי אדם בעמדת סמכות. סמכותו הסתמכה על פי רוב על הבחירה שהקהילה היהודית המקומית בחרה בו. משמעותו של תהליך הבחירה הייתה שרוב מי שהצביעו בפומבי קיבלו את סמכותו של הרב להחליט בענייני מסורת יהודית. מכך נבעה סמכותו של הרב לנקוט יוזמה בקהילה היהודית, ובמקרים רבים גם לשמש נציג הקהילה היהודית בעולם הסובב. רב הקהילה לא היה בהכרח האדם המלומד ביותר בקהילה, אולם בחירתו לתפקיד העניקה לו סמכות להכריע בשאלות הלכתיות ולמלא את שאר החובות והתפקידים המיוחדים לרבנים. מעמדו של הרב התחזק אם ניתן בכריזמה אישית והיה תלמיד חכם, אולם מוכשר ככל שהיה, בלא תהליך הבחירה לא יכלו תכונות אלה לבדן להקנות לו מעמד של רב קהילה.

חלק מתפקידיו של רב הקהילה היה אפשר להפקיד בידי אחרים, ולא כולם היו בהכרח אחריותו האישית. ההכרעה בשאלות הלכתיות הועברו לא פעם לידיהם של מורי צדק או דיינים, שתפקידם היחיד היה לפסוק בשאלות כאלה. גם ההשגחה על שחיטה יכלה להימסר לידי מומחים. מתן דרשות לא היה אחד התפקידים המרכזיים של רב הקהילה; את רוב הדרשות העממיות מסרו דרשנים נודדים או מגידים קבועים או זמניים. לרב הקהילה היו הן תפקידים סמליים הן סמכות ממשית שנבעה מבחירתו. מבחינות רבות הוא גילם באישיותו רבים מהאידיאלים של הקהילה. מכיוון שהרב היה סמל של ערכי הקהילה והייתה לו השפעה על אירועי הקהילה, בחירתו הייתה מבחינות רבות ביטוי של הדימוי העצמי של חברי הקהילה ושל האידיאלים שלהם. אפשר להבין אפוא מדוע תהליך בחירת הרב היה לא פעם זירה של מאבקים מרים בקהילה. לעיתים קרובות המחלוקות לא נגעו כלל למעלותיו ולמגרעותיו של מועמד כלשהו, אלא התרכזו בכוח היחסי של קבוצות שונות בקהילה ובדעות שונות בנוגע לתכונותיו של היהודי האידיאלי. על אף תשומת הלב שניתנה לרבנים ולרבנות, אי אפשר להפריז בהדגשת עובדה שהספרות ההיסטורית מצביעה עליה כבר מזמן: בחברה האשכנזית המסורתית לא הרב הוא שקבע את מדיניות הקהילה בעניינים שלא נחשבו להלכתיים במובהק, ולא כל ההחלטות הקהילתיות היו תלויות בהסכמתו. הדמויות שבידיהן התרכז הכוח האמיתי היו המנהיגים ה"חילונים". אפשר להוכיח זאת בקלות רבה. הסמכות לחלק כספים שנאספו היא הביטוי המובהק ביותר לכוח בקהילה, ועל כך הייתה לרבנים על פי רוב השפעה מעטה מאוד. המנהיגים החילונים הנבחרים הם שקיבלו את ההחלטות בעניינים כספיים ופוליטיים, והסמכות להכריע בשאלות קהילתיות התרכזו בידיהם. יתרה מזאת, כפי שקהילה יכלה להעסיק רב, היא גם יכלה לפטר אותו. הסכם ההעסקה של רב לא היה לכל החיים, וקביעות אוטומטית לכל החיים לא הייתה רעיון מקובל. כוחו של הרב לעומת ההנהגה החילונית היה מוגבל, שכן מעורבותו בבחירתה הייתה מעטה, אם בכלל. רב היה יכול להכריז על חרם, אבל החלטות כאלה לא התקבלו בקלות דעת, והשפעתן הייתה

מעטה אם החרם לא היה על דעת ההנהגה החילונית. על פי רוב הייתה לרב סמכות בלתי מעורערת להכריע בנושאים הלכתיים מובהקים, למעט במקרים של מחלוקות הלכתיות. ואולם רוב ענייני הקהילה לא נחשבו להלכתיים במהותם, ולכן נתפסו מחוץ לתחום סמכותו של הרב.

לכן לא מפתיע שהסמכות הרבנית בקהילות אשכנזיות מסורתיות הייתה תלויה בדרך כלל בשיתוף פעולה של גורמים אחרים בקהילה ובתמיכתם, בראש ובראשונה מצד הפרנסים, מנהיגי החילונים של הקהילה. מסיבות מובנות נטו רבנים לתמוך בעילית החברתית-כלכלית שהפרנסים באו ממנה. הם עשו זאת על ידי מתן כיבודים לאנשי קבוצה זו במסגרת הקהילה ועל ידי תמיכה פומבית בהחלטותיהם. תמיכת הרבנים הייתה על פי רוב רצויה בעיני הפרנסים. כשהיה עליהם לאכוף החלטה שלא נשאה חן בעיני הציבור, הם נתקלו לא פעם בהתנגדות של גורמים שונים בקהילה היהודית, ובמקרים כאלה היה נחוץ להם גיבוי. הם יכלו כמובן לבקש את תמיכתם של מבני כוח מחוץ לקהילה היהודית, ולפעמים אכן עשו זאת, אולם ממגוון סיבות הם סלדו מכך, ובדרך כלל העדיפו לבקש את תמיכתם של הרבנים, שיכלו לעיתים קרובות להשיג את אותן תוצאות - בייחוד הודות לאיום בחרם - בלי להפגין חולשה בפומבי ובלי לחשוף לזרים את ענייניה הפנימיים של הקהילה היהודית. בתמורה לתמיכה, או לתמיכה פוטנציאלית, העניקה ההנהגה החילונית לרבנות תמיכה כספית ומוסרית.

הרבנות לא נתפסה בקהילה היהודית ייעוד, כפי שנתפסה הכמורה בחברות נוצריות.¹¹ בקהילות יהודיות היה האידיאל לימוד תורה; צעירים רצו להיות תלמידי חכמים או לפחות להתפס כאלה. ואולם הם לא היו צריכים בהכרח לשמש רבנים; על פי רוב העדיפו למדנים שלא להתפרנס מידיעותיהם אלא מעסקים ולהקדיש ללימוד תורה זמן רב ככל האפשר. יתרונה של הרבנות היה לא בתוארו הרשמי או בפעילויותיו של הרב אלא בהקנייתה תנאים נוחים ללימוד. אפשר למצוא ביהדות מזרח אירופה את אידיאל האישה שעובדת לפרנסת בעלה כדי לאפשר לו להקדיש את זמנו ללימוד תורה. מאחר שהייתה מציאות כזו במזרח אירופה, אין מקום לשער שחוסר רצון מופגן לשרת ברבנות היה הצגה גרידא. במילים אחרות, נראה שההיסוס שבא לידי ביטוי בנוגע לכניסה לרבנות שיקף תחושה רווחת שאם אפשר, רצוי להימנע מרבנות.

היות ששירות ברבנות לא היה אידיאל חשו רבנים מסורתיים רבים במאה ה־19 צורך להצדיק את קבלת משרותיהם. ההסבר הסטנדרטי שנתנו היה שהם פנו לרבנות רק לאחר שנכשלו בעסקים, ועשו זאת בשל הצורך לפרנס משפחה. כמובן, ייתכן שזאת הייתה הצגה בלבד או ניסיון להפגין צניעות, אבל אין לשלול את ההסבר הזה על הסף או בכל מקרה.

11. ראו אטקס, תשנ"ח, פרק ו.

המציאות שתיארנו סביב הפעילות הרבנית עודדה מתינות והתחשבות בנסיבות בתהליך הפסיקה ההלכתית. מכיוון שהסמכות הרבנים דרשה תמיכה של קבוצות אחרות בחברה, קונצנזוס והתפשרות היו רצויים. בשל ההסכמה הכללית על היותה של ההלכה מחייבת, לא היו רבנים בתקופה הקדם-מודרנית רגילים להתמודד עם אנשים שדחו את סמכותם בענייני דת או בכל תחום כעניין עקרוני. מובן שסרבנות הייתה בעיה שכיחה לפרנסים, שרצו לגבות מיסים מיהודים ששירתו אצילים והתחמקו בעזרתם מתשלומים, אבל זאת הייתה בעיה קהילתית, לא רבנית. במהלך התקופה המודרנית השתנו מקצה לקצה בעיותיה ואופייה של הסמכות הרבנית.¹²

ירידת הרבנות במזרח אירופה במאה ה־18 וה־19

נראה שהרבנות במזרח אירופה בתקופה המודרנית לא הייתה שונה מאוד מהרבנות בקהילות אשכנזיות אחרות עד למאה ה־18.¹³ בשנים הבאות השתנו כמעט בכל ארצות אירופה היבטים רבים של הסמכות הרבנית. במהלך המאה ה־18 וה־19 שינו כמה התפתחויות את הסמכות הרבנית במזרח אירופה בדרכים ייחודיות, וגם הפכו את בחירתם של רבני קהילות למורכבת יותר משהייתה בעבר. רבים מהשינויים האלה גרמו להיחלשות כוחה ומעמדה של הרבנות - כוח ומעמד שמלכתחילה לא היו חזקים במיוחד, כפי שראינו. הדיון הציבורי על הרבנות היה חריף לעיתים קרובות אם לא בדרך כלל, אולם קשה לקבוע איזו השפעה ממשית הייתה לכך על הרבנות. אומנם קשה למדוד את דרגת השינוי, אולם היו לשינויים ביטויים ברורים. שלושה סימנים חשובים למשבר ברבנות היו מכירתן של משרות רבניות, התגברות העברתן של משרות רבניות מאב לבן ועלייתה של רבנות הכתר, המכונה "רבנות מטעם".

מכירתן של משרות רבניות הייתה עניין שנוי במחלוקת בתקופה המודרנית. היא שיקפה היחלשות של סמכות הרבנות וגם גרמה להחרפת ההידרדרות ככל שגדל מספר המשרות שנמכרו. ההכרה הציבורית במכירתן של משרות רבניות פירושה שמחזיקי המשרה לא נתפסו כסמל של הקהילה. אין ספק שהתופעה התקיימה. בספר הרשומות של מועצת הקהילות היהודיות בליטא מתועדת החלטה משנת 1695 האוסרת מינוי רב בתמורה לשוחד או להלוואות והמבטלת מינויים כאלה כשקרו.¹⁴ אחר כך, בשנת 1720, נאסרו מינויים לרבנות

12. בהקשר זה אפשר לדעתי לראות בהיעלמות השימוש בחרם סממן של ירידת הסמכות הרבנית, אם כי היו גורמי השפעה נוספים.

13. ראו סקירה על הרבנות באימפריה הצארית אצל לויטס, 1943, עמ' 151-162.

14. ראו דובנוב, תרפ"ה, עמ' 231, סעיף 882.

כחלק מתנאי נישואים וסחר במשרות רבניות.¹⁵ חוקים כאלה לא היו נוצרים אילו לא היו נחוצים. המאבק המר על הרבנות בוילנה בסוף המאה ה־18 - תוצר לוואי של מכירה כזאת - הוא מקרה מפורסם,¹⁶ ואין ספק שהוא לא תרם לכבודה ולמעמדה של הרבנות. הדמות המרכזית במחלוקת, הרב האחרון של וילנה (עד למאה ה־20), שמואל בן אביגדור, החזיק בו בזמן לא רק במשרת הרב של וילנה אלא גם במשרת הרב של קניגסברג,¹⁷ הרב של דנציג¹⁸ והרב של סמורגון,¹⁹ משרות שככל הנראה קנה. חוקים האוסרים את מכירתן של משרות רבניות לא נמצאו קודם לכן בספרי המועצות האזוריות של הקהילות היהודיות במזרח אירופה, ומכך עולה שהתופעה הייתה חדשה למדי.²⁰ ואולם הידיעה שלנו שהייתה בעיה אינה מלמדת הרבה על ממדיה או על חשיבותה.²¹

אין ספק שמרחוק קל למתוח ביקורת על מכירת משרות רבניות, אבל אי אפשר להתעלם מנטל החובות הכבד של הקהילות שגרם להן לצאת לחיפוש נואש אחר כל מקור הכנסה שיכול לעזור להן לשלם את חובותיהן, ומכירתן של משרות רבניות הייתה אחת הדרכים לגייס כסף. קרוב לוודאי שלבחירתו של מועמד מתאים פחות או יותר לשמש רב, ובעקבות זאת לעלייה או לירידה באיכות הפסיקות ההלכתיות או הדרשות של הרב, לא הייתה השפעה של ממש על איכות חיי הקהילה. ואולם מובן שמכירתן של משרות רבניות - אף על פי שהייתה פתרון לצורך כספי דחוק - לא תרמה ליוקרת הרבנות. יתרה מזו, הייתה בכך הודאה פומבית שאין חשיבות רבה לאיכות הרב ולמה שהוא מייצג. ירושת משרות רבניות והעברתן מחותן לחתנו מראה גם היא שלאיכות הרב לא הייתה חשיבות עליונה. זה היה חידוש ששכיחותו גברה בסוף המאה ה־18. בימי הביניים הורשה כזאת של משרות רבניות הייתה אסורה, שכן הכול ידעו שבנים וחתנים לא בהכרח דומים באיכותם לאבותיהם ולחונתניהם. יתרה מזו, קשרים עם משפחה מקומית יכלו להקשות על רבנים למלא את חובותיהם כשופטים. אף על פי כן הלכה ונעשתה ירושת משרות רבניות שכיחה במאה ה־18 וה־19. נראה שהאיסורים המסורתיים לא נשכחו אלא ננטשו. קהילות התחילו לחשוש שהצבעה על מועמדים למשרת הרב הקהילתי עלולה לפלג את

15. דובנוב, תרפ"ה, עמ' 243, סעיף 913.

16. על כך ראו לדרהנדלר, 1989, עמ' 44-46 ובמקורות שהביא שם.

17. ראו מגיד שטיינשניידר, תר"ס, עמ' 18.

18. קלויזנר, תשמ"ט, עמ' 92. הוא אינו מציין מקור, אך הוא היה האדם הבקי ביותר בזמנו על תולדות ליטא, ואמין מאוד. גם אם יתברר שזה לא מדויק, זה לא ישנה הרבה.

19. פין, תרע"ה, עמ' 128-129.

20. היה מעניין מאוד לראות סקירה קפדנית של הספרות הרבנית בנושא מכירת משרות. המאגר השימושי מאוד של כלל ספרות השו"ת של אוצר הפוסקים יכול להקל את המלאכה.

21. ללא מחקר מקיף על הרבנות בסוף המאה ה־18, החורג מגבולות מאמר זה, אי אפשר לקבוע מסמרות בנוגע לחומרת מצב הרבנות בתקופה זו או לברר כמה היה מצב זה שונה מהמצב בתחילת המאה.

הקהילה. כל עוד מילאו הקהילות את תפקיד גביית המס בעבור השלטונות הלא-יהודיים, פילוג בקהילה לא היה עולה על הדעת, והרשויות שדרשו את המיסים לא היו סובלות מצב כזה. אולם כשהחלה גביית מיסים ישירה גם פחת הלחץ החיצוני על קהילות לשמור על אחדותן ולתפקד היטב. בתנאים החדשים היה מינוי יורש הפשרה האידיאלית. בה בעת הוא שיקף ירידה בחשיבות שיוחסה לרמתם ולאיוכותם של רבני קהילות. לכן יש לראות בהעברתן של משרות רבניות ליורשים אות לא רק לחולשת מוסד רבנות הקהילה אלא גם להיחלשות מבני הקהילה בכלל.²²

הקמת מוסד "הרבנות מטעם" הייתה התפתחות בעלת חשיבות מכרעת ברבנות באימפריה הרוסית, והיו לה השלכות ארוכות טווח על הרבנות המסורתית.²³ הרעיון שבבסיס היוזמה החדשה היה להחליף את הרבנים המסורתיים ברשת של רבנים בעלי מחויבות להשכלה ולהשתלבות כלשהי בחברה הרוסית. את הצעד הזה יזמה ממשלת רוסיה בשנת 1835. לפי התקנות שהונהגו באותה שנה, רבני קהילות נדרשו לדעת רוסית, ומינוי רבנים דרש אישור של ממשלי הפרובינציות.²⁴ בשנת 1847 נוסדו סמינרים לרבנים בוולנה ובז'יטומיר לשם הכשרתם של רבנים כאלה. הממשלה הפעילה לחץ על הקהילות לבחור לרבני קהילות את בוגרי המוסדות האלה ואנשים אחרים בעלי השכלה חילונית. אין תמה שבעיני יהודים רבים היו ה"רבנים" האלה - שרובם לא התבלטו בידיעותיהם בתלמוד - פקידים מטעם הממשלה; היה צריך להשביע את רצונם, אך כמנהיגים דתיים הם לא נחשבו בהכרח לבני סמכא.

אם כן, הייתה סתירה בין הצורך לציית לדרישות הממשלה ובין הצורך בהנהגה רבנית מסורתית. הפתרון שהתפתח עד מהרה היה פשוט. הקהילה בחרה רב אחד שיעמוד בציפיות הממשלה, ורבנים כאלה נקראו "רבנים מטעם", ובמקביל נבחר רב אחר בהתאם לציפיות המסורתיות של הקהילה. התופעה התפשטה והובילה להתפתחות המונח "דוחבני רבין" (רב רוחני), מונח שהשלטונות הכירו ואף השתמשו בו בעצמם. רב מטעם פעל כפקיד מטעם השלטון, ולא הייתה לו סמכות רבה בקהילה היהודית. במקרים רבים הגבילו רבנים מטעם את פעילותם לרישום נתונים סטטיסטיים חשובים ולמתן המסמכים הדרושים לדרכונים.

המשך פעילותם של הרבנים ה"רוחניים" והתפקיד שמילאו לא היו תוצאה של החלטה של גוף מייצג כלשהו של הקהילות היהודיות ברוסיה. במאה ה-19 לא היה גוף כזה. זאת הייתה התפתחות אוניברסלית וספונטנית שהתבססה על יוזמות מקומיות, שכן רק רבנים

22. כתבתי על הנושא במאמרי, ראו שטמפפר, 1999; ראו גם שוורצפוקס, 1999.

23. על הרבנות מטעם ראו שוחט, תשל"ו.

24. ראו לדרהנדלר, 1989, עמ' 91.

בעלי השכלה מסורתית יכלו להכריע בשאלות הלכתיות שהיו חשובות ליהודים רבים.²⁵ הקהילות המשיכו לשלם את משכורותיהם של הרבנים ה"רוחניים", אולם לא היה אפשר לשלם את שכרם ממיסי הבשר הרשמיים (קורובקה), והחל בשנת 1844 שולמו משכורותיהם של הרבנים האלה בדרך כלל מכספי תרומות.²⁶ כך המשיכה להתקיים שיטת רבני הקהילה הקודמת, גם אם לא בלי סיבוכים. רבנים מטעם על פי רוב לא נתפסו מנהיגים קהילתיים או רוחניים, ואם היו להם שאיפות למלא תפקיד כזה, ברוב המקרים הם נאלצו לזנוח את הרעיון בתוך זמן קצר.

היו כמובן מקרים של רבנים מטעם שהיו מוכשרים ומצפוניים, כמו הרב מזא"ה במוסקוה, ובחוגים מסוימים הייתה להם השפעה ניכרת. ליהודים שקיבלו חינוך רוסי והלכו והשתלבו בחברה הרוסית (או חשבו שהם משתלבים בה), שמספרם הלך וגדל, לא הייתה שפה משותפת עם הרבנים הרוחניים דוברי היידיש. השפעתם של רבנים מטעם הייתה במידה רבה תוצר של אופיים האישי. ואולם נראה שרבנים מטעם בעלי השפעה רבה לא היו הנורמה אפילו בסוף המאה.

על אף העובדה המתועדת שסמכותם ומעמדם של רבנים מטעם היו מוגבלים, הקמת מסגרת מקבילה לזו של הרבנות הקהילתית הייתה ביטוי פומבי למעמדה המוגבל של הרבנות המסורתית. בשל התמיכה שקיבלו רבנים מטעם מהממשלה ומדמויות עשירות ומשפיעות בקהילה היהודית, הציות לרב הרוחני נעשה עניין של בחירה; הוא לא נתפס כמובן מאליה, ולא היה אפשר לאכוף אותו.

היעלמותם של רבני הקהילות בקהילות יהודיות גדולות

דפוסי הרבנות המזרח־אירופית בסוף המאה ה־19 היו רחוקים מהדגם האשכנזי המסורתי, מפני שהנהגת הקהילה, גוף שגבה מיסים ונהנה מסמכות פנימית, הפסיקה להתקיים. אחד ההבדלים המפתיעים ביותר ביניהם, כפי שנראה, הוא שעד שנת 1900 לרבות מהקהילות היהודיות הגדולות ביותר במזרח אירופה לא היה רב נבחר. יתרה מזו, הקשר בין חשיבותו של הרב לחשיבותה של הקהילה חדל להתקיים. כדי להבין את השינוי ולעמוד על סיבותיו ועל תוצאותיו כדאי לבדוק אילו קהילות במזרח אירופה בחרו רבנים רוחניים בשנים שסביב מפנה המאה ה־20. בטבלה מסודרות הקהילות היהודיות לפי גודלן בסדר יורד, והיא מראה אם היה להן רב עיר או רב קהילתי או רוחני נבחר במפנה המאה ה־20.

25. לומדי תולדות הרבנות בעת החדשה עשויים להפיק תועלת מבדיקת השפעת מטבחים מרכזיים בפיקוח רבני ומכירת בשר לאחר בדיקה והכשרה כגורם שהביא לידי ירידה בתלות הציבור ברבנים.

26. ראו שוחט, תשל"ו, עמ' 14.

כשאפשר ציינתי מתי עזב את משרתו רב הקהילה האחרון או מתי מת. בחלק מהמקומות היעדר המידע יכול להיות תוצאה של היעדר מונוגרפיה או מחקר על הקהילה היהודית המסוימת, אולם באותה מידה ייתכן שהיעדר האזכור של רב הקהילה היה משום שלא היה רב כזה בקהילה הנדונה; מה שלא קיים אינו מדווח.

קהילות יהודיות גדולות ורבני קהילה במזרח אירופה, 1900			
קהילה	אוכלוסייה יהודית בשנת 1900	רב קהילה בשנת 1900	השנה האחרונה שבה מתועד רב קהילה
ורשה ²⁷	280,000	לא	1873
אודסה ²⁸	140,000	לא	1890
לודז'	90,000	כן	
וילנה ²⁹	65,000	לא	1790
קשינב	50,000	כן	
מינסק	50,000	כן	
לבוב ³⁰	45,000	לא	1897
ביאליסטוק ³¹	40,000	לא	1898
ברדיצ'ב ³²	40,000	לא	
יקטרינוסלב ³³	40,000	לא	
ויטבסק ³⁴	35,000	לא	

27. גוטמן ואחרים, 1991, עמ' 70.
28. ראו ערך "Odessa" בתוך אנציקלופדיה יהודית, 1901.
29. נושא רבנות העיר וילנה והמאבקים סביב הרב האחרון, שמואל בן אביגדור, נידון הרבה בספרות ההיסטורית. מקור נגיש לנושא הוא קלויזנר, 1988, עמ' 170-171, וכן באזכורים במפתח.
30. ראו גלבר, 1956. בעמ' 428 צוין שבשנת 1897 היו לעיר שני רבנים העיר: אחד למסורתיים ואחד למתקדמים.
31. ראו הרשברג, 1950, עמ' 177-178. הרב האחרון של ביאליסטוק, ר' שמואל מוהליבר, נפטר בשנת 1898. הדיין הבכיר, ששימש בפועל רב עוד לפני המינוי של הרב מוהליבר, המשיך לשמש הדיין הבכיר של בית הדין, אבל לא התמנה לרבנות העיר.
32. צעדערבוים, 1870, עמ' 78. בתקציב הקהילתי יש אזכור של משכורות של שני מורי הוראה ושל רב מטעם, אבל אין זכר לרב של הקהילה. גם לא מצאתי אזכור של הרב קהילתי בספרות על ברדיצ'ב.
33. ראו הרכבי וגולדבורט, תשל"ג. במאמר על רבני העיר שכתב לזין, תשל"ג, מתואר מצב שבו הייתה העיר מחולקת לארבע, ולכל מחוז היה רב.
34. ראו צינביץ, תשי"ז, עמ' 187. לדבריו, הרב יקותיאל זלמן לנדא מונה לרב של ויטבסק בסביבות 1868 ועזב בשנת 1877. צינביץ ציטט ממאמר בעיתון המגיד: "נשארה בקהילתנו בלי רב ומוראה הוראה, ומבלי רועה נאמן שינהל עניני העדה, מבלי נשוא פני העשירים", והוסיף: "הכונה כאן למשרת רב"אב"ד ראשי [...] שנפקד מקומו להבא בקהילת ויטבסק כדוגמת הקהילות הגדולות בליטה, כגון ווילנה והורודנה, וכדוגמת העיר הפלכית הסמוכה לה מוהילוב, עם עזיבת המלכ"ם אותה".

קהילות יהודיות גדולות ורבני קהילה במזרח אירופה, 1900			
קהילה	אוכלוסייה יהודית בשנת 1900	רב קהילה בשנת 1900	השנה האחרונה שבה מתועד רב קהילה
דווינסק ³⁵	30,000	לא	
קייב	30,000	לא	
לובלין	30,000	כן	
ז'יטומיר	30,000		
ברסט	30,000	כן	
קרמנצ'וג	30,000		
קרקוב ³⁶	25,000	לא	1883
קובנה	25,000	כן	
ילזווגרד	25,000	לא	
גרודנו ³⁷	20,000	לא	1818
ריגה	20,000	לא	
מוהילב ³⁸	20,000	לא	
צ'נסטוחובה	20,000		
בוברויסק ³⁹	20,000	לא	1851
הומל ⁴⁰	20,000	לא	

משמעותו של המידע בטבלה ברורה. ידוע בוודאות שהיו רבנים רק בשש מ־26 הקהילות הגדולות ביותר בסוף המאה ה־19, ולגבי שלוש קהילות נוספות אין מידע ודאי. במילים אחרות, בסוף המאה ה־19 קהילה יהודית גדולה במזרח אירופה שהיה לה רב רוחני נבחר לא הייתה קהילה אופיינית אלא מקרה יוצא דופן.

התופעה לא הייתה מוגבלת לאימפריה הרוסית. גם בשתי קהילות מרכזיות בגליציה ההבסבורגית, לבוב וקרקוב,⁴¹ לא היו רבני קהילה נבחרים. מעט יותר ממאה שנה קודם לכן מצב כזה היה בלתי נתפס, שכן כאמור לעיל, סביב שנת 1800 היה כמעט לכל קהילה

35. ליון, תשמ"ח, עמ' 86. היו שני רבנים בדאוגאנופילס-דווינסק, רב למתנגדים ורב לחסידים, למרות הניסיונות לאחד את הרבנות.

36. ראו באומינגר ואחרים, תשי"ט, עמ' 107; בוסאק, תשי"ט, עמ' 107. לדבריו, מאז פטירתו של ר' שמעון סופר ב־1883 לא מונה אדם למשרת רב העיר. אב בית דין היה, אבל לא רב עיר.

37. ראו רבין, תשל"ג.

38. ראו צימביץ, תשי"ז.

39. "לאחר עלייתו של ר' ברוך מרדכי לירושלים [בשנת 1851] היו בבוברויסק תמיד שני רבנים ראשיים: האחד למתנגדים והשני - לחסידים" (סלוצקי, תשכ"ז, עמ' 42).

40. על גומליהומל ראו כהנוביץ, תש"ח. בעמ' 194 ו־253 מוזכר שהיו רבנים נפרדים לאשכנזים ולחסידים.

41. ראו מנקין, תשס"א.

רב משלה. מעניין לא פחות שבתופעת היעלמותם של רבני הקהילה כשלעצמה לא דנו פובליציסטים יהודים בסוף המאה על אף השינויים הדרמטיים המתוארים בטבלה. ככל הנראה כל מקרה היה תוצר של גורמים מקומיים ולא זוהה כחלק מתופעה נרחבת יותר.

ירידתה של רבנות הקהילה: מתי ומדוע

במאה ה־19 היה מובן מאליו שכל קהילה רוצה שיהיה לה רב. קהילות שהיה בהן רב התגאו בידעיותו ובהישגיו. קהילות ללא רב הרגישו נחותות. מינוי רב היה הצהרת עצמאות של קהילה חדשה או צומחת - צעד שהראה שהקהילה כבר אינה כפופה למרכז סמוך או תלויה בו. לכן לפעמים הופעל על קהילות כאלה לחץ שנועד למנוע מהן למנות לעצמן רב משלהן.⁴² רצון של קהילות צומחות ברב משלהן לא היה רק עניין של צורך דתי אלא גם של גאווה קהילתית ושל נוחות.⁴³

כפי שראינו, בסוף המאה ה־19 כבר לא היה אפשר לראות בקיומו של רב קהילה עניין מובן מאליו. לרוב הקהילות היהודיות הגדולות לא היה אז רב קהילה. כפי שמראה הטבלה, רבנות הקהילה לא נעלמה בקהילות כאלה בן לילה, והיא גם לא התחילה להיעלם רק בסוף המאה ה־19. זה היה תהליך ממושך. בשנת 1793 החליטה הקהילה היהודית של וילנה להסתדר בלי רב בעקבות מחלוקת מרה בנוגע לרב האחרון, שמואל בן אביגדור.⁴⁴ מינויים של אבות בתי דין נמשך, אבל סמכותם הייתה מוגבלת אך ורק להכרעה בשאלות הלכתיות. הם לא נבחרו על ידי הציבור ולא יכלו לשאוף לשמש נציגים של הקהילה. הם היו טכנאי הלכה. כדי להבין מדוע בסוף המאה ה־19 היה מצב הרבנות שונה, יש לנתח בשיטתיות את עלותו ואת תועלתו של מוסד הרבנות. אולם קודם לכן יש לבחון - ולדחות - כמה הסברים סבירים לכאורה אך בלתי מדויקים להיעלמותם של הרבנים.

אפשר לטעון ששאלת מציאותו או אי־מציאותו של רב קהילה הייתה לעיתים קרובות עניין של תואר יותר משהייתה עניין מהותי: האם יש הבדל של ממש בין רב ובין אב בית דין? אם אכן אין הבדל ממשי, הרבנים לא באמת נעלמו, שהרי בחלק של הקהילות שלא היה בהן רב, היה אב בית דין. יש מידה של אמת בהשקפה הזאת. מבחינת היום־יום לא היה הבדל גדול בין רבנים ובין אבות בית דין. הן אלה והן אלה יכלו להכריע בשאלות

42. ראו דובנב, תרפ"ה, עמ' 244, סעיף 916. מזכרת שם תקנה משנת 1720 שאוסרת על קהילות שלא מינו רב עד כה למנות רב עתה. הטעם לתקנה לא צוין.

43. ראו נתנזון, תרכ"ה, ב, דף י"א עמוד ב, סימן יט. שימו לב לשימוש במילה "נתקנאו" לביטוי תחרות בין קהילות להשגת רב.

44. ראו לדרהנדלר, 1989, עמ' 44-46.

הלכתיות ולערך אירועים טקסיים כמו חתונות ולוויות. אבל בכל זאת היה הבדל, והוא ניכר כשהתנאים דרשו ייצוג סמכותי של הקהילה: דיין לא היה יכול לקבוע קביעות בעניינים שלא הוגדרו הלכתיים במובהק. לכן במצבי משבר דיין גם לא היה יכול למלא תפקיד פעיל בתהליך קבלת ההחלטות בקהילה או לדבר בשם הקהילה עם גורמים חיצוניים. בקיצור, אב בית דין היה יכול למלא רבים מהתפקידים שמילא הרב, אך לא את כולם. אפשר לטעון שהיעדרם של רבנים בקהילות גדולות בשנת 1900 היה תוצר לוואי של סיבוכים טכניים ושל העיור הגובר: ייתכן שקהילה גדולה התקשתה לבחור רב יותר מקהילה קטנה, מפני שבקבוצות גדולות קשה יותר להגיע להסכמה. בדיקה מדוקדקת מראה שזהו טיעון חלש. אכן, בערים שהיו בהן קהילות יהודיות גדולות והנהגות פעילות ואחריות, כמו הקהילות הגדולות בראשית התקופה המודרנית, החלטות ובחירות נעשו תמיד בלי הרגשה שהגודל הוא בעיה. בקהילות גדולות יכולה להיווצר תחושת ניכור ובידוד, אולם המסגרות המוסדיות פעלו היטב, ובערים נוצרו קבוצות ששלטו בקבלת ההחלטות או השפיעו עליה. בהחלט אפשר לומר שהמרחק של מוסדות הקהילה מהאדם הפשוט בקהילות גדולות מעודד פחות מעורבות של ההמונים ונטייה להסכין עם המציאות הנתונה במקום למרוד ולהתנגד התנגדות פעילה. אין ספק שבריכוזים עירוניים גדולים המוסדות הפוליטיים של כלל האוכלוסייה פועלים היטב בתנאים מסוימים.

מוסדות קהילתיים נשמרים כל עוד הם מצדיקים את העלויות הכרוכות בשימורם, או במילים אחרות, כל עוד התועלת הצומחת מפעילותם עולה במשקלה על הקשיים הכרוכים בקיומם. אם מוסד כלשהו מתחיל להיעלם, יש לבדוק יחסי עלות-תועלת לפני שמחפשים הסברים מסוגים אחרים. במקרה שלפנינו צריך לנתח את הצרכים המשתנים של הקהילה היהודית במזרח אירופה במאה ה-19, וכן את העלות והתועלת שהיו כרוכות בהעסקתם של רבני קהילה. ניתוח כזה יכול להראות באילו נסיבות אפשר לצפות למצוא רבנות קהילה משגשגת ובאילו נסיבות היא צפויה להיעלם.

מבחינות מסוימות בקהילות גדולות הצורך ברב קהילה היה קטן יותר משהיה בקהילות הקטנות. כפי שצוין לעיל, רבנים לא היו חיוניים לעריכת הטקסים היהודיים. כל גבר ואישה בעלי ידע מתאים יכולים להכריע בשאלות בענייני כשרות או שבת, ולכן התערבותו של רב לא הייתה הכרחית. את כל התפילות והטקסים יכלו לערוך אנשים מהשורה או רבנים מוסמכים שלא מונו לתפקיד רשמי. ואולם תפוצתם של הדיוטות בעלי ידע דתי אינה אחידה: הם מצויים במרכזים עירוניים יותר מבקהילות קטנות או מבודדות. לכן בקהילות קטנות הייתה העסקת רב הדרך המציאותית היחידה להבטיח הדרכה סמכותית בשאלות דתיות. בקהילות גדולות יותר לא היה צורך גדול כל כך להביא מבחוץ רב בקי.

לקהילות יהודיות גדולות היו נחוצים לעיתים קרובות דוברים שייצגו אותם לפני הרשויות החיצוניות, אבל ייצוג הקהילה כלפי גורמים חיצוניים לא היה תפקיד מסורתי של הרב. בעבר היה התפקיד הזה חשוב מכדי שיופקד אוטומטית בידיהם של רבנים. זקני הקהילה

נטו לשמור את התפקיד הזה לעצמם. רשויות השלטון, שהכירו את המבנה ההיררכי של הכנסייה הקתולית (והפרוטסטנטית), ציפו לא פעם למצוא את אותו מבנה בקרב היהודים. לעיתים קרובות הייתה דרושה להם כתובת לפנות אליה בנוגע לשאלות על ההלכה והמוסר היהודיים, והרב היה הבחירה הטבעית. אולם זאת לא הייתה סיבה מספקת לכל קהילה יהודית למנות רב קהילה. רשויות השלטון קיוו שרבנים מטעם ידחקו את רגלי הסמכות המסורתית, ולכן בשום פנים ואופן לא לחצו על היהודים למנות רבנים חוץניים.

לכאורה התפקיד הברור ביותר שמילאה רבנות הקהילה היה לשמש הסמכות הקובעת בשאלות הלכתיות בקהילה. כשכל אדם יכול להחליט בעצמו בשאלות דתיות, נוצר פוטנציאל למחלוקות וסכסוכים. כשיש רב שהכול מכירים בסמכותו, ברור מי מוסמך לפסוק בשאלות כאלה. מכיוון שתמיד רצוי שישור סדר בקהילה, חשוב לדעת מי מוסמך לפתור מחלוקות, וחשוב שבמקרים שמתעוררות מחלוקות יתקבלו בהן החלטות מהירות והוגנות. בעיני רבים תפקודם היעיל של בתי הדין הרבניים נחשב לגורם חיובי ביותר בהתפתחות הסחר בקרב היהודים. הדין המהיר וההגון במחלוקות היה הבסיס לעסקאות אשראי שהיו חיוניות לפעילות המסחרית. בכך תרמה הרבנות לפעילותה החלקה של הקהילה. ואולם כפי שראינו, אפילו בתחום זה לא נשענו הקהילות רק על רבנים נבחרים. גם דיינים בבתי דין רבניים יכלו להכריע בשאלות משפטיות, ובפרט בשאלות מסחריות הכריעו לעיתים קרובות לא רבנים אלא בוררים. משקי בית שהיו להם שאלות יכלו לפנות לתלמידי חכמים בין שנבחרו, בין שמונו לתפקיד רשמי ובין שלא.

היו תפקידים רבניים שאותם לא מילאו דיינים או בוררים. רב הקהילה יכול ליזום פעילות דתית ולפקח עליה, ויכול גם להדריך וללמד תלמידים מתקדמים.⁴⁵ ואולם כבר במאה ה-18 הפסיקו ישיבות קהילתיות לפעול, ועם שקיעתן איבדה רבנות הקהילה את אחת המשענות החשובות ביותר לסמכותה. ישיבה אינה דומה לקבוצה של תלמידים בבית מדרש. האחת היא מוסד ממוסדות הקהילה, ואחרת היא מסגרת חסרת מעמד. הרבנות הייתה כרוכה גם בעלויות, וכאן לא מדובר רק במשכורות. קהילות יהודיות מצאו בכל הזמנים כסף לכל סוגי הפעילויות - חינוכיות, דתיות, תרבותיות וכיוצא באלה - ותשלום משכורת לרב לא היה משימה בלתי אפשרית. היו גם עלויות חברתיות. במקרה של הרבנות אחת העלויות האלה הייתה המתח הכרוך בבחירת הרבנים. הרי כשיש בחירות תמיד יש מנצחים ויש מפסידים, והדבר נכון לא רק למועמדים עצמם אלא גם לתומכיהם. בחירת רב יכלה לעורר בקלות מריחות רבה. היה קל יותר לבחור רבנים בקהילות מאורגנות כדין ומורגלות בקבלת החלטות ובקהילות שאנשיהן היו שותפים לאותה אידאולוגיה וששררה בהן הסכמה בנוגע לצורך במינוי. לא כך היה בהתחלת המאה ה-20.

45. על תפקידי הרבנים ראו כ"ץ, תשכ"ט.

תהליך בחירת הרבנים נעשה בעייתי במיוחד בתקופה המודרנית. כפי שהוזכר לעיל, לאחר שהונהגה רבנות מטעם, לא התעניינה הממשלה בתפקידיהם של רבני קהילה מסורתיים. השתלבותם הגוברת של יהודים בסחר הכללי גרמה שאת הסכסוכים בענייני מסחר בין יהודים שהובאו בעבר לבתי דין רבניים, היה אפשר תמיד להביא גם לבתי משפט רוסיים, ולכן הצורך במערכת משפט חזקה ואפקטיבית לא היה גורם שתרם לעידוד הרבנות.⁴⁶ מעבר לכך, כפי שהוזכר לעיל, הצדדים במחלוקת מסחרית יכלו תמיד לפנות לבוררות גם בהיעדר רבנות קהילה חזקה.

עלייתם של מעמד גבוה ומעמד בינוני מודרניים באופיים, שלא הזדהו עם הערכים ועם האידיאלים של הרבנות המסורתית, סיבכו עוד יותר את תהליך הבחירה. בעיני אנשי המעמדות האלה, כמו בעיני יהודים מסורתיים, הרב היה אמור לשקף את האידיאלים של הקהילה, והרב שהם רצו בו היה אישיות מסוג שונה מאוד מזה שהיה שכיח בעבר. רבים מהיהודים שעברו מודרניזציה רצו רב בעל השכלה אירופית ומודרני בהליכותיו; אדם שישאיר רושם חיובי בחברה הלא־יהודית. בקהילות יהודיות מסורתיות העשירים והמקושרים הם מי שניהלו בדרך כלל את הקהילות. כעת, כשמטרתיהם היו שונות בתכלית מאלה של רוב היהודים המסורתיים ובעלי ההשכלה הרבנית, נעשה קשה למצוא מועמדים שימצאו חן בעיני כל המחנות בקהילה היהודית.

כאמור לעיל, בדרך כלל לא הייתה היררכיה על־אזורית מרכזית שיכלה למנות רבנים, ובדרך כלל לא היו רבנים ראשיים אזוריים. עד לתקופה המודרנית הייתה בחירת הרב החלטה של הקהילה היהודית, של ה"קהל". אפילו כשהתערבו אדמו"רים חסידיים בתהליך הבחירה, הם רק הציעו מועמד לתפקיד, ואנשי העיירה עדיין היו צריכים לערוך את תהליך בחירת הרב. הרב "נבחר" אפוא על ידי כל הקהילה כולה, ולכן הכול קיבלו את סמכותו. ואולם סמכותו הייתה רחוקה מלהיות בלתי מוגבלת. כמוזכר לעיל, ה"קהל" הוא שהעסיק את הרב, שפעילותו נתפסה תחום פעילות נוסף של ה"קהל". אם הקהילה לא הייתה מרוצה מהרב, היא בשום פנים ואופן לא הייתה חייבת לחדש את העסקתו.⁴⁷ עימותים בקהילה לא היו רק עניין של מחלוקות בין יהודים מודרניים למסורתיים. אפילו קהילות מסורתיות התמודדו עם קשיים בבחירת רבנים. בקהילות רבות נחלקה האוכלוסייה המסורתית בין חסידים למתנגדים או בין כמה קבוצות חסידיות, וכל קבוצה רצתה שרב הקהילה יבחר מהמחנה שלה. הן בקרב הקבוצות החסידיות והן בקרב

46. איני מכיר מחקר שעוקב בשיטתיות אחר ריבוי הפניות של יהודים לבתי דין לא־יהודיים באימפריה הצארית במאה ה־19. זה נושא חשוב וראוי למחקר.

47. כיוון שהרב נבחר, מובן שהיו קהילות ומסגרת קהילתית לפני שהיו רבנים של קהילות. ראו ריינר, תשנ"ג, עמ' 29-37.

יריביו לא הייתה לבחירת הרב השפעה מעשית רבה על מציאות החיים, אולם בחירת הרב הקנתה יוקרה למחנה שהרב בא ממנו ושימשה עדות לכוחה היחסי.

להיעלמותו של רב הקהילה היה קשר הדוק לשקיעת הנהגת הקהילות במאה ה־19 בכלל. ביטולן כישות פורמלית באימפריה הרוסית בשנת 1844 היה רק שלב אחד בתהליך. מכיוון שבחירת רבנים הייתה צעד בעייתי כל כך, היה מוטב שהיא תיעשה על ידי גוף מתפקד שרגיל לקבל החלטות מחייבות בשביל הקהילה היהודית. ה"קהל" היה המסגרת הטבעית למשימת בחירת הרב, בהיותו רגיל לשאת באחריות ולגשר על מחלוקות - מה שאפשר לכנות תהליך פרלמנטרי - ורגיל לדרכים שהיה אפשר להגיע בהן להחלטות. בהיעדר ה"קהל" גבר הצורך בהקמת מסגרות מיוחדות לבחירת רבנים, והדבר היו כרוך בסיבוכים רבים. היו מי שהראו שבקהילות יהודיות רבות עוד לפני שנת 1844 כבר לא תמיד התבססה ההנהגה הקהילתית על בחירות כלליות. חוקי הגיוס משנת 1825, שדרשו מקהילות לספק מתגייסים לצבא, ודאי שלא משכו אנשים מכובדים בציבור לפעול בהנהגה קהילתית.⁴⁸ במאה ה־19 היו תלונות רבות על ניצול לרעה ועל מונופוליזציה של משרות סמכותיות בקהילה על ידי אנשים חסרי כישורים או בעלי כוח. ביטול הנהגת הקהילות כישות רשמית לא הוביל מייד לשינוי מבנה הקהילה היהודית, אך האיץ מאוד תהליך שהתחיל עוד קודם לכן.

עד סוף המאה ה־19 גם השתנה הרכבן של קהילות רבות. הקהילות הגדולות יותר באימפריה הרוסית היו במידה הולכת וגוברת לקהילות של מהגרים. סביר להניח שהזדהותם עם מבני הקהילה הייתה מוגבלת לעומת הקשרים שחשו כלפיהם תושבים ותיקים. בשל הזדהותם החלשה עם הקהילה היה טבעי שהמהגרים וילדיהם הרגישו צורך פחות לשמר את רבנות הקהילה ולא ראו את הצורך בדמות מייצגת כחשוב כל כך. מצד שני בערים קטנות יותר ודינמיות פחות היו אוכלוסיות גדולות יותר של יהודים ילידי המקום, אך לא בהכרח מלומדים. בחלק מהן בוודאי היה צורך גדול יותר שיימצא בקרבן לפחות אדם תלמיד חכם אחד, ולכן התנאים ששררו במקומות כאלה עודדו בחירת רבנים.

מעניין ששקיעת רבנות הקהילה בקהילות הגדולות באמצע המאה ה־19 התרחשה בזמן שתומכי תנועת ההשכלה מתחו ביקורת על הרבנות וטענו שהיא האחראית למצבן העגום של הקהילות היהודיות באותה תקופה. הם האמינו שהרבנים יכלו לעורר מודרניזציה ולהפיץ חינוך מודרני אילו רק רצו. אך כפי שראינו, במציאות חידושים כאלה היו כמעט בלתי אפשריים. סמכותם של הרבנים נבעה מהכריזמה שלהם כנושאי המסורת ומפרשיה.

48. אי אפשר לקבל כמובן מאליו שחברי קהילה המוכשרים ביותר או המכובדים ביותר הם האנשים שמקבלים תפקידים מרכזיים בהנהגת הקהילה. להנהגה יש מחיר. כאשר תפקידים כאלה מספקים יתרונות כלכליים, כוח או מעמד, הם יכולים להיות מושכים. אולם ככל שהם מספקים פחות יתרונות כאלה, הם גם מושכים פחות. מסגרת קהילתית מתפוררת לא תמשוך את המתאימים ביותר לתפקיד.

לא היה לסמכותם שום בסיס אחר. שינויים עמוקים בערכים והתנהגות ברוח המודרניזציה יכלו רק לערער את הכריזמה הזאת. רבנים שהיו יוזמים שינויים כאלה היו מערערים את מעמדם שלהם במו ידיהם. מובן שאף אילו הייתה תמיכה עזה מצידם של רבנים בשינויים כאלה, ספק רב אם היא הייתה מובילה לתוצאות מעשיות, אבל המשכילים תמיד יכלו לייחל לכך. על כל פנים, מבקרי הרבנות ייחסו לרבנים כוח וסמכות רבים מכפי שהיו להם במציאות.

הקהילות המוחלשות, הפילוגים הפנימיים והיחלשות ההרגשה שנחוץ רב קהילה - כל אלה גרמו שעלות הבחירה ברב נתפסה גבוהה מאוד. החלופות - לוותר על רב קהילה או לאפשר לרבנות לעבור בירושה - לא היו רצויות, אבל לעיתים קרובות נראה שהן עדיפות מהטראומה הכרוכה בתהליך בחירת רב.

בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 התפתחו מסגרות חדשות שמילאו חלק מתפקידיה של הנהגת הקהילה המסורתית. ואולם הגופים האלה לא יכלו לבחור רבנים במקום הנהגת הקהילה המוחלשת. במקביל לירידתה של הנהגת הקהילה חלה עלייה בחשיבות התפקיד שמילאו ארגוני צדקה.⁴⁹ מסגרות כאלה יכלו לתפקד די בקלות במסגרת החוק הרוסי, ואין ספק שפעילות פילנתרופית הקנתה מעמד בקהילה ואפילו מחוצה לה. נראה שארגוני צדקה קיבלו עליהם לפעמים את האחריות לחלק את כספי הקורבקה, כספים שחילק בעבר ה"קהל", אבל ברוב המקרים היו ארגוני צדקה צריכים לגייס את הכספים בעצמם. גיוס כספים היא דינמיקה שמעודדת קונצנזוס והימנעות מהתנהגות שעלולה להרחיק תורמים. לכן, אף על פי שמסגרות אלה נהנו ממעמד גבוה וללא ספק היו פעילות, הן לא בהכרח התאימו להיכנס לזירת בחירת הרבנים, שהייתה עניין פוליטי במהותו. ארגון פילנתרופי התנדבותי אינו תחליף למבנה הנהגת הקהילה, שבסמכותו לגבות מיסים ויש לו ניסיון בקבלת החלטות קשות.

בקהילות שבחרו להסתדר בלי רב קהילה לאחר מותו או עזיבתו של הרב המכהן לא הורגש מייד חסרונם של הרב. כאמור לעיל, קהילות חסרות רב קהילה יכלו לתפקד כבעבר. בערים גדולות בסוף המאה ה־19 לא חסרו תלמידי חכמים שלא הייתה להם הסמכה לרבנות ואפילו רבנים מוסמכים, ומי שרצו תשובות על שאלות יכלו לפנות אליהם. רבנים נותרו בבתי דין רבניים, והיו גם רבני שכונות, שכונות "רבנים פינתיים". נוכחותם של אנשים כאלה אפשרה להסתדר ביתר קלות בלי רבני קהילה, ובמידה מסוימת אפילו הפחיתה את הצורך בהם. לא פעם בעיירות קטנות יותר היה המצב אחר. במקומות שהרב היה היהודי המלומד היחיד בהם, היה חסרונם של רב עלול לעורר תחושה עזה של אובדן בהיעדר מי שיוכל להשגיח על הכשרות ולהשיב על שאלות בענייני דת. נסיבות

49. הנושא הזה טרם נחקר בשיטתיות, אולם נראה שארגוני צדקה החליפו רבנים מתפקידי הקהילה לא רק בסעד אלא גם בייצוג. ה"צדקה גדולה" בוילנה שלפני השואה הייתה גוף כזה.

כאלה עודדו בחירת רב. ואכן, הרושם שלי הוא שקהילות קטנות יותר המשיכו להעסיק רבני קהילה אפילו לאחר שרבנים כאלה נהיו נדירים בקהילות הגדולות. הגורמים לירידתה של רבנות הקהילה בקהילות הגדולות והשלכותיה כרוכים זה בזה. חוסר קונצנזוס בקהילה הקשה את בחירתו של רב, והיעדר הרב הקטין את הסיכויים להגיע לקונצנזוס בקהילה. התוצאה הייתה שהמסורתית, או אנשי הזרם האורתודוקסי המתהווה, היו בעמדת נחיתות במאבקם נגד השינויים שנכרכו יחדיו בכינוי "מודרניות". היעדרם של רבני קהילה היה לפעמים תוצאה של מודרניזציה, לפעמים היה גורם שתורם למודרניזציה, ולפעמים לא היה קשור למודרניזציה כלל.

השתנות התפיסות בדבר הרבנות

בזמן שקהילות התקשו יותר ויותר לבחור רבנים חל גם שינוי בתפיסות בנוגע לעצם תפקידו של הרב. במאה ה־19 הצטמצמו תפקידיו.

אחד המקורות העשירים ביותר ללימוד על השתנות התפיסות בדבר הרבנות בקרב הרבנים עצמם הוא ספרות השאלות והתשובות - אוספי תשובות כתובות של רבנים על שאלות הלכתיות - אף על פי שיש כמובן מגבלות לתועלתו של מקור זה. ספרות השו"ת נכתבה לצריכה פנימית, ולכן היא בדרך כלל פולמוסית פחות מחומרים שנועדו להיות פומביים. בה בעת הטיעונים והטענות שהועלו היו חייבים להיות משכנעים כדי שלא יידחו מסקנותיו של הכותב וסמכותו. דעה שניתנה באחת התשובות לא הייתה בהכרח מקובלת על הכול, אבל אם אותן טענות חוזרות בכמה וכמה תשובות, אפשר לבסס הכללות זהירות. לא ידוע לי על שום מחקר על דמותה של הרבנות במזרח אירופה בספרות השו"ת. ואולם סקירה של חלק מהספרות, המתבססת על המפתח המצוין לספרות השו"ת של מכון אוצר הפוסקים בירושלים, מלמדת על תחושה שרבים מקרב הרבנים במזרח אירופה במאה ה־19 וה־20 היו שותפים לה, והיא שתפקיד הרבנות משתנה מן היסוד בזמנם.

תשובה שכתב הרב וולקין מתארת קהילה שלא היה בה "רב קבוע שמינתה העיר"; במקום זה בעל בית מלומד "הדריך אותם ולימד תורה" בלא תשלום.⁵⁰ לאחר מכן לקחה הקהילה לרב את נכדו של אדמו"ר חסידי נודע מגליציה (שמו ושם הקהילה אינם מוזכרים), שלא ידע דבר על פסיקה בשאלות הלכתיות. היא קיבל את תואר הרב כביטוי של כבוד לאבותיו, והכנסתו באה מעריכת חתונות, טקסי בר מצווה וכדומה. בעל הבית המלומד המשיך להכריע בשאלות הלכתיות. ה"רב" לא התבטל אלא השקיע מאמצים רבים בהשגת הכרה בקהילה היהודית כבגוף עצמאי, דבר שבעל הבית לא היה משקיע בו מאמץ.

50. ראו וולקין, תשי"ח, ב, עמ' 79, סימן סד, בתשובה שנכתבה ליהושע זאבערמאן ב־1932.

ההסדר תפקד היטב עד שגירשה ממשלת רוסיה את כל יהודי גליציה מפולין, ובהם "רב" הקהילה. בעל הבית המלומד כבר היה זקן, ולא היה מסוגל לשאת בעול תפקידו כסמכות ההלכתית בקהילה. הקהילה חשה חובה למצוא רב חדש, אבל לבקשת ה"רב" הגליצאי הגולה הסכימה הקהילה לתת לרב החדש את התואר "מורה צדק" או דיין במקום תואר של רב, שמשמעותו רחבה יותר. בערך בשנת 1910 פרצה מריבה בין מורה הצדק לבנו של ה"רב" הגליצאי, שהיה בלתי מלומד כמו אביו, על זכותם על רבנות הקהילה. ההמון תמך בבן של ה"רב", ואילו מלומדי הקהילה רצו שמורה הצדק יהיה רבם. הדבר החשוב לענייננו הוא שהן בשנות השמונים של המאה ה-19 והן סביב שנת 1910 חשה הקהילה צורך באיוש תפקיד הרב, עניין של כבוד, ורבים בקהילה לא חיפשו תלמיד חכם או מומחה להלכה אלא מנהיג.

תשובתו של הרב וולקין מאירת עיניים לא פחות. הוא קבע שבדרך כלל רב אינו רק מנהיג, אלא שממנים אותו לתפקיד כדי שיכריע בשאלות הלכה. לכן הרב צריך להיות בקי דיו למלא את התפקיד הזה. אך הוא הוסיף שבה בעת היה ברור שהרב הגליצאי התמנה לרב העיירה לא בזכות מומחיותו ההלכתית אלא כעניין של "מנהיגות וכבוד" ו"כדי לקבל על כך משכורת". כך, קבע הרב וולקין, הבחינה הקהילה בין שני תפקידיה של הרבנות - מנהיגות והכונה הלכתית - והציע לקהילה שאולי אפשר להמשיך לעשות זאת בעתיד עם רב ומורה צדק. הרבנות תהיה עניין של כבוד והכנסה, אבל לא סמכות הלכתית. מצד שני מיהר הרב וולקין לבטא חוסר נחת רוח ממינויו של אדם שלא היה תלמיד חכם לרב מהטעם שהיה אדם "קדוש", וכתב שמעולם לא שמע על מקרה כזה בעבר. בה בעת קיומם של שני רבנים היה מצב בלתי נסבל שבהכרח יוביל לעימות, ולכן הצעתו המעשית מאוד הייתה לשלם לבנו של הרב הגליצאי כדי שיוותר על דרישתו להיות רב הקהילה.⁵¹ אך כפי שנראה, המקרה דווקא לא היה חריג כל כך.

המקרה של הרב יוסף אהרון מרילוס⁵² מבוצ'צ'אה (רומניה מולדביה) והרב בצלאל דב וייסבך מעניין לא פחות.⁵³ הרב יוסף אהרון מונה לרב של בוצ'צ'אה, והוא בתורו העסיק את הרב בצלאל דב וייסבך במשרת מורה צדק בעיר בזמן ששימש רב. ואולם כשחשד הרב יוסף אהרון שהרב בצלאל מעוניין לתפוס את מקומו כרב, הוא פיטר אותו. אין פלא שהפרשה הפכה לנושא של ויכוח הלכתי נרחב. הרב שלמה דרימר כתב בתשובתו שבארצו (פולין גליציה) ובמקומות אחרים, רבנים העסיקו מורה צדק ושילמו לו שכר מכיסם, וכך שמרו את זכותם גם לפטר אותו כשרצו בכך. אולם אם מורה הצדק הועסק מפני שאדם

51. וולקין, תשי"ח, ב, עמ' 79, סימן סד, בתשובה שנכתבה ליהושע זאבערמאן ב'1932.

52. על ר' יוסף אהרון ראו וונדר, תשמ"ז, חלק ג, עמ' 957-959.

53. דרימר, תשמ"ז, סימן יז, דף 10 עמוד ב והלאה. עיקר החומר שמעניין אותנו נמצא בדף יא עמוד א. סימן יז נכתב בסקאלה בשנת 1872.

יחיד לא היה מסוגל להתמודד עם ריבוי השאלות, היה אפשר לצפות שהקהילה המקומית תשלם את שכרו. מכיוון שהרבנים המקומיים שתיאר הרב דרימר שילמו למורה הצדק ישירות, נראה שבמקרים אלה מורה הצדק הועסק מכיוון שהרב המקומי לא רצה להתעסק בשאלות הלכתיות. יכלו להיות כל מיני סיבות לחוסר רצונו של הרב המקומי להתמודד עם שאלות הלכתיות. הרב דרימר לא מאיר את עינינו מבחינה זו לסיבה, וככל הידוע היה הרב מרילוס תלמיד חכם. אולם נראה הגיוני שלפחות במקרים מסוימים הועסק מורה הצדק בשל מגבלות בכישוריו התורניים של הרב הרשמי.

לרב חיים הלבפשטאם הופנתה שאלה בנוגע לעיירה קטנה שנמצאה ליד עיר גדולה.⁵⁴ בעיירה הקטנה לא היו בית קברות, רב, או בית דין רבני - רק מורה צדק. הקהילה הקטנה רצתה להקים בית קברות, וביקשה שכל ההכנסה מהאזור שישירת בית הקברות החדש תינתן למורה הצדק ולקהילת המקום. רב העיר הגדולה דחה את הרעיון מהטעם שעד אז הוא שנהנה מהכבוד וההכנסה מהעיירה הקטנה, ולכן הוא עתיד להיפגע מההפסד שיגרם ההסדר החדש. הוא הוסיף וטען שאישיותו של מורה הצדק חלשה ושלא יוכל להתייצב מול מְרָעִים, ולכן תושבי העיירה הקטנה לא יחיו עוד לאור התורה והמצוות. בתגובה טענו התושבים שהפסדיו של הרב לא יהיו גדולים, שכן מורה הצדק המקומי כבר קיבל מזמן את השכר על חתונות מקומיות. הם טענו שמטרתם היחידה בהקמת אדמיניסטרציה עצמאית היא לבנות בית כנסת ומקוה מחומם, ושכסופו של דבר הם יהיו מעוניינים להעסיק רב מלומד שילמד אותם תורה וידריך אותם באורחות חייהם.

הן רב העיר הגדולה והן תושבי העיירה הקטנה הסכימו שיש הבדל בין מורה צדק, שנתפס כטכנאי, ובין רב, שמצפים ממנו להיות דמות כריזמטית יותר ("גדול בתורה") ולמלא תפקיד פעיל יותר בחיי הקהילה. הציפיות ממורה צדק (בקיאות בספרות ההלכה) היו ברוחות יותר מהציפיות מרב. מצד שני מגוון תחומי האחריות של הרב היה רחב יותר, ולכן הציפייה מרב הייתה שיהיה בעל כישורים רבים יותר.

תשובה שנשלחה לרב בִּזְרוֹבִיץ' עסקה במצב בעיר שבה היו זה כבר שני רבנים, אחד לאשכנזים (או מתנגדים) ואחד לספרדים (או חסידים), שהנהיגו תפילות בנוסח ספרד.⁵⁵ לפי התיאור, ברוב שאלות ההלכה (והגירושים) טיפל הרב האשכנזי. הרב ה"ספרדי" אף נמנע מלהתעסק בכל השאלות ההלכתיות המורכבות ובגירושים. כשמת הרב החסידי העדיפו רוב החסידים במקום להסתפק ברב של המתנגדים, מפני שהתקשו להחזיק רב משלהם. ואולם אחיו של הרב שמת תבע לעצמו את משרת רבם של החסידים על סמך זכויות הירושה. הוא טען שנחוץ רב שיוכל ללמד מחשבה חסידית, אף על פי שהחסידים במקום טענו שהרב הקודם מעולם לא עשה זאת. האח התעקש, ומכיוון שלא היה מלומד

54. הלבפשטאם, תרנ"ב, א, יורה דעה, סימן 52, עמ' 78.

55. טננבוים, תרנ"א, ד, סימן 82, עמ' 116.

דיו למלא את תפקיד הרב, הוא הכריז שברצונו להעסיק רב לפרק זמן קצר כדי שישרת את החסידים, וזמן הזה הוא עצמו ילמד עד שיהיה מוכן לתפקיד.

במציאות המתוארת כאן רבה של קבוצה אחת (החסידים) לא היה תלמיד חכם, וגם לא מילא שום תפקיד שלא יכול היה למלא באותה מידה הרב ממחנה המתנגדים. במילים אחרות, לא היה הבדל גדול בין פעילותם של רב הקהילה החסידית לרב קהילת המתנגדים. ייחודן של החשיבה ושל הפעילות החסידית באה לידי ביטוי בתפקיד האדמו"ר או הצדיק, לא בשינוי פניה של הרבנות המסורתית. מסיבה זו העדיפה הקהילה החסידית הקטנה והענייה להסתדר בלי רב משלה. מצד שני, עד אז היה מובן מאליו שרצוי שלכל קהילה יהיה רב משלה, אפילו אם הקהילות הסתדרו ביניהן היטב. בקהילה זו נשכח מזמן האידיאל של רב אחד לכל יהודי המקום.

הרב מלכיאל טננבאום העיר בתשובה הערות חריפות על הרבנות באותה תקופה. הוא דן בשאלה אם אפשר בכלל ללמוד פרק זמן מוגבל, ובזה לעמוד בדרישות לרבנות. בהקשר זה קבע: "בזה"ז [בזמן הזה] לענין רבנות סגי שלמד פוסקים [ולא את התלמוד המורכב יותר] ויודע להורות כהלכה. כי רוב הרבנים בזה"ז אינם בקיאים בכל חלקי הש"ע [שולחן ערוך] ובש"ס".⁵⁶ הוא תמך בעוז ברעיון שיהיה רב יחיד לכל היהודים במקום מהטעם שמצב כזה יגביל את מספר העימותים.

גם אחרים החזיקו בדעה שאנשים בינוניים יכולים להכריע בשאלות הלכתיות ביעילות ובהיגיון. הרב יוסף שאול נתנזון כתב: "ובזמננו ת"ל [תודה לאל] רבתה ספרי הפוסקים מאחרונים בכל ענין א"כ כ"ש הוא שכל שיש לו שכל הישר ויש לו שיקול הדעת כראוי יכול לפסוק בלי כל חשש מכשול".⁵⁷

מוגזם ולא נכון לטעון ששקיעת רבנות הקהילה היא שהביאה לידי קריסתם (אם אפשר להשתמש במילה זו) של החברה היהודית המסורתית ושל ערכיה במזרח אירופה במפנה המאה ה-20. ואולם השוואה פשוטה בין מציאות החיים של אוכלוסיות חסידים ומתנגדים תוכל להראות מה יכולה לחולל מנהיגות חזקה. התלונות הרבות והמרות על ההתנגדות העיקשת של חסידים למודרניזציה הן עדות לכך. החסידים לא יכלו להשיב את הגלגל לאחור ולבטל את המודרניזציה, אולם הם יכלו לצמצם את נזקיה. היו כמובן הבדלים חברתיים-כלכליים רבים בין אזורים חסידיים ולא-חסידיים, והם גרמו להבדלים בין אזורים מבחינת המודרניזציה. הם גם מקשים מאוד לבודד בבירור את השפעתה של מנהיגות חזקה על הצלחתם של החסידים. בה בעת נראה שסביר לטעון שחסרונם של מנהיגות

⁵⁶. טננבאום, תרנ"א, ד, סימן 82, עמ' 119.

⁵⁷. נתנזון, תרל"ו, א, סימן 154, דף כז עמוד א.

וארגון חזקים בקרב המתנגדים בהיעדר רבני קהילה גרם לחולשת התגובה של המחנה המסורתי על אתגרי התקופה.

ייתכן ששקיעת הרבנות הקהילתית גרמה לתופעה חשובה: הצטמקות שוק העבודה לרבנים ועלייתה של שיטת הכוללים. כפי שראינו, בסוף המאה ה־19 קהילות רבות לא רצו להעסיק רבנים. החריפה את התופעה צמיחת האוכלוסייה ביהדות מזרח אירופה בערים: מספר היהודים ששירת רב שכונתי בעיר היה יכול להגיע למספר היהודים ששירתו עשרה רבני עיירות קטנות, אבל לרב שכונתי בעיר היה תקן אחד בלבד. מעבר לכך תושבי ערים נטו לפנות לרבנים פחות מתושביהן של עיירות קטנות. לכן צמיחת האוכלוסייה היהודית במזרח אירופה במאה ה־19 לא הובילה להתרבות מספר המשרות הרבניות באותו שיעור. נוסף על כך תלמידי חכמים צעירים שהיו בקיאים בתלמוד מצאו שחסרו להם כישורים - כמו השכלה כללית מתקדמת - שיאפשרו לנצל את הזדמנויות התעסוקה החדשות שנפתחו בפני יהודים. כבר לא היה פשוט כל כך להיכנס למסחר ללא הכשרה לשונית וללא השכלה כללית, והתקווה ללמוד את המיומנויות הדרושות תוך כדי עבודה כבר לא הייתה מציאותית. לאמיתו של דבר, תלמידי חכמים צעירים מצאו את עצמם בשוק עבודה רבני מוגבל, ובה בעת העיסוקים החלופיים שהבטיחו בעבר הכנסה טובה היו חסומים בפניהם. המשבר נעשה דוחק עוד יותר בשל ירידת מספר העשירים שרצו לחתן את בנותיהם עם תלמידי חכמים צעירים בתחילת דרכם ולתמוך בהם במהלך שנות לימודיהם. העשירים החדשים חשבו על חתנים מסוג אחר.

השינויים מרחיקי הלכת באפשרויות התעסוקה לתלמידי חכמים צעירים היו ההקשר שעלו בו הכוללים והישיבות. בשניהם הייתה מסגרת שסיפקה הכנסה לאנשים שבדור אחר היו עוברים ישירות לרבנות, ולשינוי זה בתורו הייתה השפעה על חיי הדת היהודיים. רבני קהילות חייבים לבוא במגע עם הדיוטות ללא הרף, ותמיד היה עליהם להתפשר. לעומת זאת כוללים מתגמלים חברתית וכספית כאחד את מי שמאמצים גישה קפדנית לחיי הדת, ובמסגרות כאלה אין תמריץ למתינות. כך יכלו השינויים בדפוסי התעסוקה להשפיע גם על הגישות לדת.

אף על פי שרבנות הקהילה שקעה, המנהיגות הרבנית לא בהכרח נעלמה. היא המשיכה להתקיים, אבל בצורות שונות.⁵⁸ לחלק מרבני הקהילות הייתה השפעה רבה. מקרה שמוזכר לעיתים קרובות הוא של הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, אך יש לזכור שתהילתו נבעה מהיותו יוצא דופן. התפקיד שמילא כרב של עיר גדולה היה בין השאר תוצאה של כישורונותיו הגדולים, וגם של העובדה שבערים חשובות אחרות לא היו רבני קהילה. אולם היו רבנים אחרים בעלי השפעה רבה מאוד, כמו הרב ישראל מאיר הכהן, החפץ חיים, ששימש רב בעיירה הקטנה ראדין, או אחריו, רבי חיים עוזר גרודזינסקי, שחי

58. לדרהנדלר, 1989, עמ' 68-83, דן בתפקידי רבנים בהנהגה קהילתית.

בווילנה אך לא היה רב העיר. האנשים האלה - "רבני־העל" (super rabbis), כפי שכינה אותם גרשון בקון - נהנו מהשפעה לא בשל המשרה שמלאו אלא בשל אישיותם הכריזמטית.⁵⁹ עם ירידתה של רבנות הקהילה עברה בהדרגה ההנהגה הרבנית לראשי ישיבות, לאדמו"רים וכדומה. ראשי ישיבות נהנו מהשפעה אוטומטית, ולו משום שהיו להם מאות תלמידים נאמנים. הם גם היו חופשיים מההשפעות ומהמגבלות שחלו על רבני הקהילה, ולכן הדינמיקה של השפעתם התאימה לסביבה האידיאולוגית של סוף המאה ה־19. מבחינה זו היו האדמו"רים דומים מאוד.

תופעת הרבנים הלא־קהילתיים שתפסו עמדות מנהיגות במחנה המסורתי נמשכה גם במאה ה־20. אם נבחן את האישים המרכזיים שהיו מעורבים באגודת ישראל, בוועידות רבניות או באגף המסורתי של התנועה הציונית, נמצא שלמעט יוצאי דופן אחדים היו כל האישים שמילאו את התפקידים החשובים רבנים לא־קהילתיים או רבני קהילות קטנות שרבנות הקהילה לא קרסה בהן.

משונה שהיעלמותו של רב הקהילה לא משכה תשומת לב. היא לא הייתה אירוע דרמטי וגם לא הייתה שאלה של מדיניות. ירידת סמכותו של ה"קהל" הייתה תנאי מוקדם שהכין את הקרקע לעלייה במספר הקהילות ללא רבנים, אבל היא מעולם לא הייתה הגורם הישיר לכך. נראה שבדרך כלל היו הגורמים הישירים מקומיים, והם היו שונים ממקרה למקרה. התהליך כולו התרחש על פני תקופה ממושכת. מסיבות אלה בעיני אנשי התקופה הוא לא היה התרחשות יוצאת דופן, אם בכלל הקדישו לו תשומת לב. ואולם כשמנסים לנתח מה קרה ליהדות מזרח אירופה במהלך המאה ה־19, ובמיוחד להבין את תהליך המודרניזציה, גורלה של רבנות הקהילה מאיר עיניים.

רבני קהילות לא היו על פי רוב דמויות חזקות במיוחד בחברות היהודיות המסורתיות. הכוח האמיתי נמצא בידי בעלי הבתים שהנהיגו את הקהילות. הם שהעסיקו את הרבנים ופיטרו אותם, ולא להפך. אין לראות בתיאורים של מעמדם ושל השפעתם של רבנים מפורסמים במיוחד ייצוג של כל רבני הקהילות. רבנים מובילים היו כריזמטיים בדרך זו או אחרת, אבל מעמדם של רוב הרבנים היה מטבע הדברים מוגבל הרבה יותר. מובן שאף על פי שמספרם של הרבנים חסרי הכוח היה גדול ממספר הרבנים הבולטים, הראשונים קיבלו הרבה פחות תשומת לב מהאחרונים בספרות של ימיהם ובזיכרונות של הדורות הבאים.

תהליך המודרניזציה של היהודים הוא אפוא לא תהליך של שחרור משררת הרבנים (אף על פי שמאבק נגד עבדות המסורת היה ללא ספק חלק מהתהליך), וגם אין סיבה לחשוב שאילו רצו בכך, יכלו "הרבנים" להוביל את הקהילה היהודית לכיוון כלשהו. הסיבה שהרבנים קיבלו תשומת לב כה רבה היא שהם היו התגלמות חיה של המסורת. למאבק

59. לדוהנדר, 1989, עמ' 68-83.

נגד המסורת היו נחוצות מטרות, והרבנים היו מטרות נוחות. המסורת הייתה כוח רב עוצמה, כמו בכל חברה, אבל אין פירוש הדבר שלרבנים הייתה סמכות רבה מעבר לתחום הטכני של השאלות ההלכתיות. היו יוצאי דופן. למנהיגים חסידיים כמו ראשי ישיבות היה כוח רב, ונראה שהם גם נחלו הצלחה מסוימת בהתנגדותם לאתגרי השינוי בקהילות היהודיות של מזרח אירופה במאה ה־19 וה־20. אולם אלה לא היו רבני קהילות. אף על פי שכוחם של רבני הקהילה היה מוגבל אפילו כשסמכותם הייתה בשיאה, ההתפתחויות ברבנות הקהילתית בהיסטוריה המודרנית של יהדות מזרח אירופה ראויות לתשומת לב. במקרה זה היעדרם של הרבנים היה משמעותי כפי שנכחותם הייתה חשובה בדורות הקודמים.

רשימת קיצורים ומקורות

- אטקס, תשנ"ח ע' אטקס, **יחיד בדור: הגאון מוויילנה: דמות ודימוי**, ירושלים תשנ"ח.
- אנציקלופדיה יהודית, 1901 אספ, תרפ"ז Jewish Encyclopedia, New York 1901–1906.
- אספ, תרפ"ז ש' אספ, **לקורות הרבנות: באשכנז, פולניה וליטא**, ירושלים תרפ"ז.
- באומינגר ואחרים, תשי"ט א' באומינגר, מ' בוסאק ונ"מ גלבר (עורכים), **ספר קראקא**, ירושלים תשי"ט.
- בארון, 1948 S. Baron, *The Jewish Community: Its History and Structure to the American Revolution*, Philadelphia 1948.
- בוסאק, תשי"ט מ' בוסאק, "יהודי קראקא במחצית השנייה של המאה הי"ט", בתוך א' באומינגר, מ' בוסאק ונ"מ גלבר (עורכים), **ספר קראקא**, ירושלים תשי"ט, עמ' 51–71.
- בקון, תשנ"ו ג' בקון, "כרסום נמשך, התארגנות והתבצרות: ההרורים על היהדות האורתודוקסית בפולין הקונגרסאית", בתוך י' גוטמן (עורך), **תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 62–81.
- גוטמן ואחרים, 1991 י' גוטמן, א' ויין וש' נצר, **תולדות יהודי וארשה: מראשיתם ועד ימינו**, ירושלים 1991.
- גלבר, 1956 נ' גלבר (עורך), **אנציקלופדיה של גלויות: ספרי זכרון לארצות הגולה ועדותיה**, ב, ירושלים 1956.
- גרטנר, 2013 ח' גרטנר, **הרב והעיר הגדולה: הרבנות בגליציה ומפגשה עם המודרנה, 1815–1867**, ירושלים 2013.

ש' דובנוב, פנקס מדינת ליטא , ברלין תרפ"ה.	דובנוב, תרפ"ה
ש' דרימר, שו"ת בית שלמה , ירושלים תשמ"ז.	דרימר, תשמ"ז
ח' הלברשטאם, דברי חיים , קרקוב תרנ"ב.	הלברשטאם, תרנ"ב
צ' הרכבי וי' גולדבורט (עורכים), ספר יקאטרינוסלאב-דנפרופטרובסק: הקהילה היהודית מהיווסדה ועד היום , ירושלים ותל אביב תשל"ג.	הרכבי וגולדבורט, תשל"ג
א' הרשברג, פנקס ביאליסטאק , ניו יורק 1950.	הרשברג, 1950
י' ווייס, רבנות וקהילה במשנת מרן ה"חתם סופר" , ירושלים תשמ"ז.	ווייס, תשמ"ז
א' וולקין, זקן אהרן , ב, ניו יורק תשי"ח.	וולקין, תשי"ח
מ' וונדר, מאורי גליציה: אנציקלופדיה לחכמי גליציה , ג, ירושלים תשמ"ו.	וונדר, תשמ"ו
E. Zimmer, <i>Harmony and Discord</i> , New York 1970.	זימר, 1970
מ' זלקין, מרא דאתרא? רב וקהילה בתחום המושב , ירושלים תשע"ז.	זלקין, תשע"ז
מ"צ טננבוים, שו"ת דברי מלכאל , ד, וילנה תרנ"א.	טננבוים, תרנ"א
י' יובל, חכמים בדורם: המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים , ירושלים תשמ"ט.	יובל, תשמ"ט
ד' כהן, "קווים לדמותם של דייני המדינה" באשכנז במאות הי"ז-ה"ח", בתוך י' ברטל, ח' טורניאנסקי וע' מנדלסון (עורכים), כמנהג אשכנז ופולין: ספר יובל לחנא שמרוק , ירושלים תשנ"ג, עמ' 179-192.	כהן, תשנ"ג
יל"ג כהנוביץ, "הומל", בתוך י"ל הכהן פישמן (עורך), ערים ואמהות בישראל , ב, ירושלים תש"ח.	כהנוביץ, תש"ח
י' כ"ץ, מסורת ומשבר: החברה היהודית במוצאי ימי הביניים , ירושלים תשי"ח.	כ"ץ, תשי"ח
י' כ"ץ, "לתולדות הרבנות במוצאי ימי הביניים", בתוך ע"צ מלמד (עורך), ספר זכרון לבנימין דה-פריס , ירושלים תשכ"ט, עמ' 281-294 [=ההלכה במיצר: מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתהוותה, ירושלים תשנ"ב].	כ"ץ, תשכ"ט
י' כ"ץ, הקרע שלא נתאחה: פרישת האורתודוקסים מכלל הקהילות בהונגריה ובגרמניה , ירושלים תשנ"ה.	כ"ץ, תשנ"ה

- לדירהנדלר, 1989 E. Lederhendler, *The Road to Modern Jewish Politics: Political Tradition and Political Reconstruction in the Jewish Community of Tsarist Russia*, New York 1989.
- לויטטס, 1943 I. Levitats, *The Jewish Community in Russia, 1772–1844*, New York 1943.
- ליון, תשל"ג י"ל ליון, "רבני יקאטרינוסלאב", בתוך צ' הרבני ו' גולדבורט (עורכים), **ספר יקאטרינוסלאב דנפרופטרובסק: הקהילה היהודית מהיווסדה ועד היום**, ירושלים ותל אביב תשל"ג, עמ' 113–115.
- ליון, תשמ"ח ד' ליון, **פנקס הקהילות: לאטביה ואסטוניה**, ירושלים תשמ"ח.
- מגיד שטיינשניידר, תר"ס ר"נ מגיד שטיינשניידר, **עיר ווילנא**, וילנה תר"ס.
- מנקין, תשס"א ר' מנקין, "האורתודוקסיה בקרקוב על סף המאה ה־20", בתוך א' ריינר (עורך), **ספר קראקא – קז'ימייז' – קרקוב: מחקרים בתולדות יהודי קרקוב**, תל אביב תשס"א, עמ' 155–190.
- נתנזון, תרכ"ה י"ש נתנזון, **שו"ת שואל ומשיב**, מהדורה קמא, לבוב תרכ"ה.
- נתנזון, תרל"ו י"ש נתנזון, **שו"ת שואל ומשיב**, מהדורה תליתאה, א, לבוב תרל"ו.
- סורקין, 1990 D. Sorkin, *The Transformation of German Jewry, 1780–1840*, Oxford 1990.
- סלוצקי, תשכ"ז י' סלוצקי (עורך), **באברויסק: ספר זכרון**, תל אביב תשכ"ז.
- פין, תרע"ה ש"י פין, **קריה נאמנה: קורות עדת ישראל בעיר ווילנא**, וילנה תרע"ה.
- צינוביץ, תשי"ז מ' צינוביץ, "לתולדות הרבנות בוויטבסק", בתוך ברוך קרוא (עורך), **ספר וויטבסק**, תל אביב תשי"ז, עמ' 187.
- צעדערבוים, 1870 א' צעדערבוים, **דיא גיהיימניסע פון בערדיטשוב: איינע קאראקטער שילדערונג דער דארטיגען יודישען געמיינדע אלס מוסטער דער יודישען זיטטען**, ורשה 1870.
- קלויזנר, תשמ"ט י' קלויזנר, **וילנה, ירושלים דליטא: דורות ראשונים, 1495–1881**, תל אביב תשמ"ט.
- רבין, תשל"ג ד' רבין, "תולדות עדת ישראל בהורדנה", **אנציקלופדיה של גלויות**, ט: גרודנה-גראדנע, ירושלים תשל"ג, עמ' 63.

- ריינר, תשנ"ג
 א' ריינר, "תמורות בשיבות פולין ואשכנז במאות הט"ז והי"ז
 והוויכוח על הפלפול", בתוך י' ברטל, ח' טורניאנסקי וע'
 מנדלסון (עורכים), **כמנהג אשכנז ופולין: ספר יובל לחנא
 שמרוק**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 9-80.
- שוורצפוקס, 1993
 S. Schwartzfuchs, *A Concise History of the Rabbinate*,
 Oxford 1993.
- שוורצפוקס, 1999
 S. Schwarzfuchs, "The Inheritance of the Rabbinate
 Reconsidered", *Jewish History* 13, 1 (1999), pp. 25-33.
- שוחט, תשל"ז
 ע' שוחט: **מוסד הרבנות מטעם ברוסיה: פרשה במאבק
 בתרבות בין חרדים ובין משכילים**, חיפה תשל"ז.
- שטמפר, 1999
 S. Stampfer, "Inheritance of the Rabbinate in Eastern
 Europe in the Modern Period: Causes, Factors and
 Development over Time", *Jewish History* 13, 1 (1999),
 pp. 35-57.